

HUSZTI PÉTER

EMLÉKPRÓBA

A Ripacs király

— Atkózott komédiás! sziszeget a pápa a szűfolt, tömjénfüstös székesegyházban, az előtte álmok meghunyászkodó, térden csúszó császár felé, aki egy vakmerő színészi mutatvánnyal megfordította a tömeg hangulatát, és a pápát kérielhetetlenül letaszította trónjáról. Ezzel a jól kigyakorolt térdhajlítással magasabba lendült a legmagasabb templomtoronyra. A káprázatos német-római császári trónba repítette.

Atkózott komédiás. Ez a felkiáltás dolgozott benne azóta, hogy először kézbe vettem Hágy Gyula frenetikus karriertörténetét: az „Isten, császár, paszstot.”

Megint, mint más alkalmakkor is, ha történelmi játékba kezdünk, hatalmas könyvcsemagok tornyosulnak a színpad előterében, kislámpával megvilágított rendezői asztalon. A létező moziutatók gyakran megszakadnak, és újra a történelem kerül szóba. Ádám Ottó, mint mindig, most is csak annyit villant fel tanulmányaiából, amennyi fontos, amennyit felhasználnak. Pedig kíváncsiságunk, habzsoló mindenit tudni akarásunk a rendelkezésképpiek idején szinte kimeríthetetlen. Ebben a periódusban minden lényegesen látszik. A dráma születésének körülményei, a kor rajza, az egy-

ház helyzete, a huszitizmus története, az öltözetek, korabeli épületek, színek, ételek, táncok, hangszerek, italok, s ki tudja, még, mi minden. Mindenről mindent tudni akarunk. Hogy végül aztán az egészet hét lakatra zárjuk, az emlékezet kamrájába, és ne foglalkozzunk másal, mint az étellel, a történelemben csetlő-botló emberekkel. Gyakran eszembe jut ilyenkor Fellini története. A Casanova forgatására Rómába érkező remek angol színész, John Sutherland euforikus büszkeséggel nyitotta fel már a repülőtéren utazóbőröndjét, amely dügög volt antik könyvcsemaggyekkel, Casanova-tanulmányokkal. Fellini titkoszatosan mosolygott. Majd ahogy a Cinecittá felé köcsijuk éppen a Tiberis egyik hidján robotgott keresztül, a rendező megállította, s a színész döbbsent pillantásától kislérve az egész könyvcsemagot a folyóba hajította. Felejtéd el az egészt! Nekünk ez a sok molyragya könyv semmit sem ér. Most a mi Casanovánkat fogjuk megcsinálni. Erről pedig még nem tud senki semmit!

Valahogy így állunk nekünk mi is a még látszólag

jól ismert történelmi figuráknak is Zsigmond császár esetében a történelem zűrzavarából, tanulmányok tengeréből, a még halott befűk, mondatok, monológok bőrtömbébe zárt színpadon egy embert, egy ismerőst szeretnénk összerakni, egy hús-vér fickót, bűnéivel, érényivel együtt.

— Atkózott komédiás — sziszeget Zsigmond felé a pápa.

— Atkózott komédiás — ismételtetem én is, ahogy a dráma egy-egy döntő fordulattal, többszörösen megcsavart vitájt, mesterialien felépített monológját ízelgetem.

Furcsa módon keveredik a próbákban a színház és a történelem. Mert tekinthetünk a szorító, majdnem esélytelen, megoldhatatlannak látók helyzeteket, kutyaszorítókat, amelyek Zsigmond kerül, egy nagy játszma, egy nagy színjáték remekül kitalált jeleneteinek. Nem tudok szabadulni a gondolatól, hogy ebben a történelmi játékban fontos szerepet kapott a színészi tehetség is. Vonásról vonásra kirajzolódik számomra egy nagy formátumú realpolitikus Zsigmond, egy házárjátékos Zsigmond, egy zsenitális manipulátor, s aki mindezt irányítja: egy vibráló, démonikus, színész Zsigmond-portréja. Ahogy egyre szabadabban merek lubickolni a játékban, furcsa kettős fénytörést kap a

dráma. Titkos felfedezésem teljesen felszabadít a görcs alól, levezi vállamról a rettegett, nyomasztó felelősséget, hogy történelmünk egy szeletét ábrázoljam, a német-római császár élethű szobrát faragjam ki. Minden erőt a játékra összpontosíthatom. Mert Zsigmondként a játszmat kell végjátsszam a politikacsinálás bosszorkánykonyhájában, mégpedig egyre növekvő élvezettel. Mert Zsigmond vitathatatlanul élvezi a játékokat. Mindennel! Bármivel! Koronával, jogarral, országmával, pénzzel, levelel, papával, asszonnyal, baráttal, ellenséggel. Poftátnul kacérkodik a hatalommal. Mint a vérbéli színész, akit a siker csodákra sarkall, meglovagolva minden meglovagolható, egyre mámorosabban élvezi a színelés, képmutatás, az ámisítás és a csábítás trükkjét.

Még a nehézkes epilógus is — amely vitathatatlanul a drámának egy talán messzibb sikert gátló homokszája — valahogy azt sugallta, hogy végezetül megmutassam, ahogy az öreg komédiás kissé kiábrándulva obabaggyja a játékok, levakarja képeről a festéket. Sok keserű, haldan lángoló csillagbardotom szívből sóhajtok végül: — Nehéz dolog öregkorban elviselni a fényt, amelyet fiatalon gyújtottunk!

HUSZTI PÉTER

Műhelyek

Műhely ez is. Igen! A színpad, a körfüggöny védőbástyával, az átmosító próbálámpák, a betakart zenekari árok, a kisasztallal és fotelekkel, a látógó, kíváncsiság várakozó nézőtér, a folyosók a nagy tükrökkel, a kelléktár kincsekkel, kardokkal, pisztolyokkal, szobrocskákkal, vinarvert oklárékkal, páncélokkal és az íjesztő csontváz portással, a kéklevegőjű duruzshely, a büfé, ez a kávészaga pletykátanya, a száik öltözők festekkel, pufnikkal, szakállakkal, fontos üzenetekkel és nevető arcokkal és a fájdalom, megismételhetetlen fotóemlékezősekkel, a keskeny tyúklépcső, a napstólte, nyüzög, ki-be rohángoló irroda, ahol nonstop koncert folyik hat telefonra, négy írógépre és a női karra, és a hangulatlámpás tanácsterem elfejtett darabokkal, szerepekkel, ledorongolással és mennyebe-menetekkel. Igen! Műhely ez is. A színház. Ahol élünk. . .

Persze nem olyan, mint Iván hideg-háza Budán, ahol vasútrágók bújnak ki a satuból. Ahol a szerzők magyagó rendben, katonásan várnak a sorakra, és ahol — ha türelmesen figyelés — szemed látára kalapdál a macacs vasból lehetőfinom csipkét és napocsát és karcú kócsa-

EMLEKPRÓBA

got és gyönyörű, átszellemült női arcot.

És nem olyan, mint Jankó csupa üveg akvárium műhelye. Ecsetekkel, tubusokkal, terpentinszaggal, maszkkal, papírokkal, szép rajzú kövekkel, rongyokkal mindenütt. A képek sarokba állítva, fel felé fordítva, mint a rossz gyerekek. Ebben a kérdésben Jankó nagyon szigorú. Most mesél a világról, színekről, árnyakokról, tempomokról, ikonokról, kupolákról és újra és újra Felazországról. Aztán éjjel felé kinyitja az állványt és hosszú töprengés után — előre megbánva már ezt az estét — megmutatja az újszülötteket.

Zavartan makogunk igen, a képek. A nyár temetése. Valami isten háta mögötti fekete-tengeri szigeten töltötte Jankó a nyarat, onnan hozta a játékos hullámokat, a szürke végtelen homokot, figyelő sárlókat és gyönyörű, szabályos kötelekben repülő pelikán-csapatot, szétrohadt török hajóroncsot és sok-sok keserűséget. A képei titokzatosak, olyanok, mint ő. A szétobált műterem felszívódik, csak figyelő szemek maradnak és egy furcsa nyár, Jankó látomásai egy

kis lopott éjjeli lámpával megvilágítva.

És nem hasonlítható a műhelyünk a torzonborz Vladimir malnához sem. A hegy legesőtebb erőréseiben áll a részeg malom megbillent kalappal a hegyoldalnak támaszkodva. Nem is tudom, hogy szerezte ezt a mesebeli rablótanyát! Autóval csak a fakeresztig lehet menni, onnan aztán gyalog, sárban, csúszós anyagban, térdig gázolva a halott levelekben.

A keskeny ösvényen egy jópofa parasztdobó úti-ve-ri lovait, beragadtak a sárba.

— Segítsenek már, a szentségi, lökdössük ki valahogy ezt a szekeret!

— Mivel van ez így megpakolva, bácsi?

— Mohával.

— Mohával? Mi a fenének ennyi moha?

— Megveszi a kertészek. Temetésekhez nagyon jól tudják használni. Hát maguk, talán bizony KISZ-eseit? Nyomolvasók?

— Nem, dehogy. Egy barátunkat keressük, valahol itt kalapál egy malomban.

— Hó, a szakállas Vladimir. Az megbolondult.

— Megbolondult?

— Meg bizony! — szegény. Kedden vittem neki gyökereket. Arcokat farag belőlük. Hídeg volt, esett az a rohadt álmos eső, ő meg ott állt a malom előtt félmezelenül, gatyában;

káromkodott, üvöltött, bőgött, mint egy számar, előtte darabokra szétverte egy szobor. Evék óta ezen dolgozott.

Egy nőt csinált köből. Most meg szétverte. Azt mondta, megszáta. A szobor! Hogy a szobor kurva lett. Megbolondult az a Vladimir!

Hát szétval itt dolgozik a bolond Vladimir, ebben a poros, repedezett malomban, itt birkózik, acsarkodik a fával, sziklával, gyökerekkel, a világgal. Így faragják, festik, kalapálják almaikat rendhittelenül, mint ahogy a műhelyükben mi is rendhittelenül gyűrjük, gyötörjük, kínlódjuk az emberkéinket. Szerelemből, feltékenységéből, csúnyaságból, aljaságból, becüsétekből próbáljuk életre kelteni őket.

De aztán vajon mi lesz velük?

Mi lesz szegényekkel, ha már nem rakjuk rendbe a ruháikat, az arcukat, ha már nem hagyjuk beszélni őket, ha nem töröljük meg a szemüvegüket, nem igazítjuk félrecsúszott nyakendőjüket, ha már minden lámpát eloltottak, minden gyertyát elfújtak, ha már diszlet-otthonunkat is szétfűrészelték, ha már emlékeket is elsöpör az új igazalom, az új szerelem, ha mások állnak a helyükbe. Mi marad belőlük?

HUSZTI PÉTER

EMLÉKPRÓBA

Az örökégő

Egy teli estén különleges „micoda-micoda” játékot játszottunk, egymástól messze eső foglalkozásúak, de egymás hivatásúira énként lelkesen érdeklődők. Rajtam volt a sor, én voltam a kérdező.

— Mi lenne, ha város lenne?

— London! Vagy Párizs!

— Mi lenne, ha hangszer lenne?

— Zongora! Csembaló! Nem, inkább zenekar!

Ha szím — sportos, elegáns, skótkockás; ha hónap — április; ha játék — ka-leidoszkóp; ha darab — legalább Pirandello; ha fesztivál — Avignon, Jean Vilar játékat; ha épület — a Notre-Dame... Sok különös, rafinált választ kaptam, s a válaszokból több ember rajzolódott ki. Egy bölcs, egy hisztérikus, egy idősebb tanáros, egy szárgulódó ifjú, egy rutinié, egy újrakezdő, egy óvatos, egy robbanékony igazságkí-mondó, egy otthonlós-pepecslő és egy viládjáró, mindenütt otthonos. És lassan foglalkozások is körvonalazódtak.

— Ez csak a Várkonyi lehet! — böktém ki végül.

Tanárom volt. A színész-mesterségre tanított. Pontosan úgy és annyira, amennyit az a szó jelent.

Négy év kötelező, de leg-alább tíz vagy talán húsz

év is kell hozzá. Esetleg egy élet. Valószínűleg egy élet. Várkonyi tanár úr szerint igen. Erre is tanított. Meg arra, hogy mindig figyeljünk egymásra, a világra, a darabra, a szerepre. És hogy gyorsak legyünk. Testben és lélekben, válaszokban és reagálásokban. Hisztérikusan, toprongkolva, fejhangon ordítva gyűlölte a tynyaságot, a késést, a készültséget, a merevséget. Követhetetlenül rugalmas volt! (Magesett a forgatásokon, hogy éjjel átírta a másnapi jelenetet, más helyszínre, más szituációra, más szövegre, és reggel csodálkozva türelmetlenkedett, hogy mi ezt az új jelenetet nem ismerjük, a vadonatúj dialógust még nem fűjjük.)

Egy teljes nyarat töltötünk Jókaital, a Fekete gyémántokkal. Előzőleg tavasszal igazat készülő-dés, ruhaprobák, sminkprobák. Át-meg átbeszél-tük a forgatókönyvet, rágtuk a mondatokat, faggatuk, kutattuk ezt a furcsa, titokzatos mérnököt, az ifjúságunkat visszahozó Berend Ivánt. Mit jelent nekünk ma, úzen-e valamit? Mondani akartunk valamit a hivatásszerelemről, a

törhetetlenségről, a mindig újrakezdestről.

Majdnem hatvan napot forgattunk Salgótarjánban, Keszthelyen, a Tudományos Akadémia előadóter-mében, a Várban, a tizede nyüzsgésében, rekkenő hős-ségben a tárnákban, a csil-légek között, a kantinban, di-deregve éjszaka a bányatavon, robbanás füstjétől fuldokolva, dűbörgő bá-nyatűz több emeletig láng-ozslópató perzselve, mű-termek levegőtlen reflektorfényében olvadozva, po-koli körülmények között. Mindzet Várkonyi híres tempójával. Iszonyatos in-tenzitással dolgozott, féke-zés, lassítás nélkül.

Egy nyár hosszú idő. Ha jó a hangulat, jól megy minden, esti, vacsora utáni beszélgetésekre is jut be-lőle, nevetésre, ugratásra, játékra és sztorikra.

A kakasokon nevetünk talán a legtöbbet. Szék-völgy nagyhangú kakashim. Mert a Berend-házat az igazi faluban építették fel, az igazi házak mellé, az élet sűrűjébe. Hát a kaka-sok persze kukorékolnak. Ok nem voltak tekintettel a filmezésre. Várkonyi pe-dig eredeti hangot akart használni, hogy előbb ma-radjon a beszéd. Egy-két napig csak morgott, vice-lődött. Kakaslevesel meg kakasporkölttel fenyegető-zött. De a harmadik nap hajnalán a kakashoknak menni kellett. A falu az-

szonyai hónap alatt egy-egy számúzótt kakással el-indultak a szomszéd falu felé, komákhoz, sógorok-hoz, rokon tyúkoihoz.

Beszélgetni, közösen gon-dolkozni, néha fontos kér-deésekről vitatkozni, való-szintűleg ilyen hosszú for-gatás összerátságában, a szállodai szoba időtlenségé-ben lehet igazán. Ésa ta-nár úrnak egy-két este, úgy éreztem, nagy kedve volt emlékezni, jölesett me-sélni: Odryról, a Művész Színházról, sikerekről, bu-kásokról, szerelmekről, árul-ásokról, a régi Nemzetiről, hajnali gőzfürdőzésekről, pályatársakról, akikkel együtt indult, izzó fiatal-ságról, illegálitásról, ren-dezészről, szénészekről, egy gazdag élet, sűrű pálya — aprónak-tetsző, de nekünk, tanítványoknak — sokat jelent, útbajgazító, gon-dolkodásra készítő pilla-natairól. Reméltem, csu-nál egyszer azokról az évekről is egy filmet. Azokról az emberekről, azokról az öltözőkről, azokról az előadókorról!

Kiadultak a jupiterlám-pák, összepakolták a kel-lékeket, feldarabolták a díszleteket, leltárba vet-tek, lepecsételték, lezárták mindent. Vége. Ésa nyár is kezd fakulni. Öltözők sarkában éleszgetjük. Mor-zsánként rakosgatjuk ősz-sze. Jó emlékezni! Jó volt egy kicsit újra átérni, felhőtlennek, Várkonyi-növendéknek lenni.

HUSZTI PÉTER

EMLEKPRÓBA

Illésgyuribácsi

Igeit! Ioy: Illésgyuribácsi! Nem Illés, nem György, nem Gyuri, nem bácsi! Csak egybeírva, egybe-mondva jelenti azt, amit jelent.

Valószínűleg nincs valami megfejthetetlen különleges titok amögött, hogy ez a három szó fogalomma vált! Valószínűleg „csak” a tehetség, egy kivételes emberi magatartás, természetesen évek és a legnagyobb egyszerűsége emelték fogalomma. Szóval az ember, aki a név mögött van.

Egy ember, aki — az Éjjeli menedékhely Lukáját juttatja eszembe. Akiről olyan nehéz elmondani, hogy milyen is. Akinek nincsenek manírjai. Aki azzal hat, hogy van, hogy létezik, hogy dolgozik, és ezzel meghatározza maga körül a napokat. Akiről keveset, de mégis a legtöbbet mondhatom, hogy szereti tud, nem méricskéli a tehetségét, jászva tanít, és úgy hat mindenikre, mint a kovász, vagy mint a só-sav az öreg pénzdarábra.

Ettől lesz minden forgatás, amelyhez különböző alakut, különböző vérmérsékletű rendezők oldalán nekivág, olyan jellegzetes hangulatú. Ahol olyan jól megfér az oidottsággal a

kiméletlen pontosság, a játékkal a felületesség gyilkos teleprezés, ahol lehet tévedni, de szegény hazudni, ahol világosító, színház, sminkes, hangmérnök, szkriptor, rendező, operatőr egyforma odaadással, egyforma hittel fáradozik a jobbért, mondjuk: a filmért.

Egy forgatási nap a színeszek számára is már hajnalban kezdődik. Hat, fél hét körül megáll a filmgyári kocsi a ház előtt, s irány a gyár, az öltöző, a sminkszoba. Hidda tudom, hogy el kell tüntetni képmőről az előző este előadás rándait, a kimerültségkarikákat, hogy az érzékeny filmnyersanyag miatt kell a sok kenecfeje, püder-puffni, hidda tudom, akkor is gyűllölöm. De érkezik a segítség, egy jellegzetes „illésgyuribácsis” gesztus. Belső a sminkszobába, mint egy professzor a betegágyhoz, végiglépek a fodrászszékek mögött, s a nyögő-cselő színészek mindegyike megkapja, amit érdemel: egy vizzet, egy bokszot, egy masszozást, egy filccsavarást, s aki nagyon jól

ősilkedett, egy pusztit is kap a homlokára. Ennyi az egész! Máris le vagyunk szerelve! Vége a nyavalgyánságnak!

Milyen sok világa van, hányfajta arcát fedeztem már fel, s joggaltem forgatások közben, élvezve egy operatőr tökéletes azonosulását a történettel.

Szinte minden jelentős munkája más „festői” világot idéz. A freskőfestő komor, nyomasztó képét egy impresszionista könnyed elegancia követi. A különlegesen fotografált sokféle világ, könyvezet, élet mellett az emberi arc, a szem érdekli. Talán azért dolgozik néha órákig egy szuperközéliben elmondott monológ aprólékos bevildgításán. Ezek a rafináltan világitott arcok, tekintetek a legmélyét érzékelteik egy sornak, a lelket tárdják ki egy embernek.

A mindenre és mindenkire figyelés, a valódi érdeklődés ugyanígy ehhez az „Illésgyuribácsis”-hoz tartozik, mint a legfontosabbat látó, megcsiláló szeműveg, az elmaradhatatlan szipka, az állandóan füstölő Marlboro, meg a nyakban függő tómusűveg.

Meg a viccemesterség, az áradó mosoly, a tökélyre vitt, kivédhetetlen gáncsoslástudomány, a nekifutás-

ból fenékre billentés, orrcsavarás, hátbavágás, meg a többi szeretetteljes győri. Olykor percenként a szalad valaki a laborból, a foltószobából, meg a tenger-nyi produkcióirodából: Gyuri bácsi, ezt hogy?; látta már, Gyuri bácsi?. És minden rászoruló kap választ, vigasztalást, biztatást, tanácsot, ledorongolást. Majd mindenki Gyuri bácsinak hívja, lehet, hogy Gyuri bácsi volt már hisz-éves korában is. A bejáratnál a levelesládában is szinte mindnapon várja egy levél, egy lap, egy kártya, egy sor valahonnan a világból, egy tanítványtól, tisztelőtől, jó baráttól.

Családások, kudarok, hátszúrások, ellenségek minden ember életében vannak. Újrakezdjük, megpróbáljuk, legyőzünk. Azonban van valami ebben a kegyetlen-gyönyörű hivatásban — amit nagyon kevesen tudnak megszerezni és főleg megtartani. Valami, amit „Illésgyuribácsis” olyan tisztán megőrzött. Egy fiatalembert: aki tehetségéből, pontosságából, érdeklődésből, tisztaságából, nyitottságából és kedélyből gyúrattot!

És ez nagyon nagy dolgot! Irigylésre méltó! „Illésgyuribácsis”, hogy kell ezt csinálni?

HUSZTI PÉTER

Mérnök barátomnak egy kutatóhajóra

Nem tudtam neked megmagyarázni! Láttam, hogy nem hiszed. Ne haragudj! Úgy repültél vissza az Oriy repülőterre, s onnan tovább az Óceán közepére, hogy nem tudtl meg semmit a titokról. Pedig — mióta utoljára láttalak — idestova hét év telt el. Ez alatt sokat, hidd el, rengeteget dolgoztam, igyekeztem figyelni, tanulni, ellenőrizni a lényegét, érdekes szerepeket játszottam. És itthon és külföldön néztem, habzsoltam a színházát, a mozit, a könyveket. Utaztam is, mikor tudtam. Láttam Amerikát. Eljártszoltuk a Sírályt Prágában, az Othellót Moszkvában, Varsóban, Salzburgban. Síkerünk volt, dicsérték az előkelő újságok, és — látod — ugyanott tartok, ugyanúgy beszéltem most is az Intercontinentál bérjában, mint akkor, hét éve a pirosan duruzsoló kokszkályha mellett az Erzsikében. Pedig vártam ezt a beszélgetést! Készültem rá! Örültem, hogy megint ott ültél a nézőtérben, ragyogó arccal nézted az előadásokat.

Vajon miért nem volt ez elég Neked? Mert nem volt elég!

Az előadás után jó fáradtan ültünk, és Te kérdegetni kezdted, finoman, tapintatosan faggatni, de éreztem, hogy mindenképpen a titkot akarod megtudni. A titkot! Hát talán ez volt a baj. Ettől zavartam megint össze ugyanúgy, mint hét éve. Mert a titkot azóta sem sikerült megtudnom, ha van egyáltalán titok. Mégis, hogy van, hát akkor ez a megfejthetetlen, megmagyarázhatatlan színház? Hogy kell csinálni? Rendezni és játszani? Hogy a Sírály ilyen lett, ilyen fogtatógó, hogy az emberek nem tudnak utána egymás szemébe nézni; hogy Lajos király elrepül a történelem fölött, és virágok maradnak utána, és összeboruló fák, fülemülesző és a költőhatatlan szerelem. Hogy az Othello erről is szól, a sokféle igazságról, a barátságáról, szerelemről, féltékeny-

EMLEKPRÓBA

ségől, véletlenek tébolyult játékaról, és hogy végül egyformán nyeli el jókat és rosszakat a feneketlen örvény.

Két-három hónap sok idő. Ezalatt sokat lehet dolgozni, és mi dolgoztunk is. Beszéltünk, vitáztunk, elkeseredtünk, újra hittünk, próbáltunk, és reggel és az előadások után, és a büfében, az öltözőkben, meg az utcán néha félve, nagyon halkán, csak úgy mellékesen kimondtuk egymásnak a legfontosabb szavakat.

De hogy az előadás mikor születik meg, egy szerep mitől kel életre, ez — hidd el —, nekem is rejtély. Ahogy minden könyv, festmény, szimfónia, ember is az.

Meg még valami. A születés nem minden. A születés csak a kezdet kezdete. Az újszülöttet szeretni kell, vigyázni rá, hogy életben maradjon, hogy növekedjen, erős, szép legyen. Hát, csak ilyen össze-vissza tudok beszélni erről. Pedig ugye mi csináljuk a színházat. Mi próbálunk, mi gyötörünk, néha hetekig, mondatokon, szavakon, gesztusokon, néha komédiázunk, néha lázasan, betegesen, néha úgy, hogy elő-

adás előtt a legjobb barátunkat temetjük el. Hát akkor persze, hogy nekünk kellene erről pontosan és határozottan és mindent elmondani. Mégsem így van. Talán megérted ezt! Ha világosan, határozottan, egy mondatban tudnék mondani valamit, nem kinlődnánk annyit minden alkalommal, minden darabban, minden szereppel.

Igen, a szerep. Hogy ebből hogy lesz ember — ha lesz —, mégpedig élő ember, mitől és miből? Ez is úgy van, mint az egész. Összerakódik sok mindemből, mint a gyerek kaleidoszkópja, csak vigyázva kell forgatni. Azt mondom, mintha Peer Gynt, Lajos király, Jágó és Trepljov a főpróbák és a bemutató óta valami nem pontosan lemérhető, de változott volna. Lehet! Biztosan változott. De hát mennyi minden történt azóta! Mennyit vesztettem, mennyit kaptam, láttam és milyen sokszor találkoztam azóta Nyilával, Máriaival, Solovejgel, Anitrával, Trigorinnal és a Gombóttal, és még hány izgalmas emberrel, felkarozó élménnyel.

Együtt változott! Együtt változtam! Együtt tudok mondani!